

Kapronczay Katalin

Linné rendszertanáról elsőként magyarul – Benkő József és a XVIII. századi természettudományos nyelv

A felvilágosodás kora bővelkedett a tudományok több területén egyaránt eredményesen munkálkodó tudós fővel. Sokakat szárnyára emelt a hírnév már életükben, jó néhányukat kevésbé pártolta a szerencse, és a megérdemelt elismerést csak az utókortól kaphatták meg.

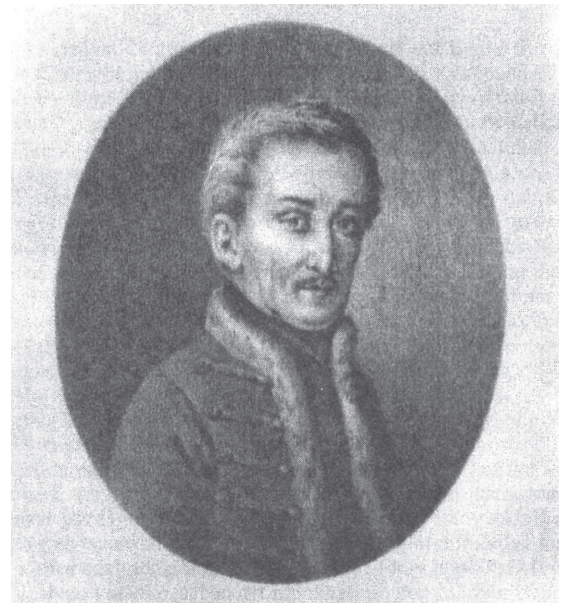
Utóbbiak közé tartozott az erdélyi Benkő József is, aki lelkeszi hivatása gyakorlása mellett komoly történelmi kutatásokat végzett és foglalt össze könyveiben, a botanika és kapcsolódó területként a gyógyítás is sokat köszönhet fáradságtalanul tűnő kutatásainak. Életútját azonban számos kudarc és méltánytalanság jellemezte, szellemi hagyatékának, vagyis kéziratok feljegyzéseinek java része elkallódott, csak a kortársi feljegyzések és Benkő kiterjedt levelezése alapján lehet képet alkotni róla.

ÉLETÚTJA LEGFONTOSABB ÁLLOMÁSAI

Bardócon született 1740-ben, teológiai tanulmányait 1757-től a nagyenyedi kollégiumban végezte. 1765-től református lelkészként tevékenykedett Középpajtán, nagyapja és apja örökét követve az ősi parókiáján. 1775-től az erdővidéki református egyházkerület jegyzője, 1785-től esperese, 1787-től a székelyudvahelyi református kollégium teológiatanára lett, de emellett a természettudományos ismeretek terjesztését is feladatának tekintette. Bár a protestáns tanintézetek mindig élén jártak a természettudományos oktatásban, ő nem volt elégedett. Néhány évvel korábban így fogalmazta meg az erdélyi Főkörmányszéknek írott levelében:

„Ebben a mi boldog és tudományoknak való századunkban, midőn a természetnek növényországa törvényeit Európa minden szögletében szorgalommal tanulják, csak a mi Erdélyünk van arra kényszerítve, hogy néhány tudósunkat kivéve, az iskolai ifjúság rendkívüli kárára azt sem tudjuk, mi értendő a természetrajz neve alatt.” (4).

1789 tavaszán a helyi kollégák intrikái és hamis vádaskodása miatt le kellett mondania állásáról, ezután néhány évre középpajtai birtokára vonult vissza. 1793-ban köpeci lelkészé választották, de betegeskedése és a Főkörmányszékkel való összeütközései miatt 1799-ben erről is lemondott. Nehéz

Benkő József (1740–1814)

igazságosan megítélni, hogy Benkő életének konfliktusaiban mennyire játszott szerepet a kortársak féltékenykedése, vádaskodása, illetve a Benkő természetében, meggondolatlan cselekedeteiben gyökeredző, sorsszerű kifejelet. Életrajzírói különbözőképp magyarázzák az eseményeket, az utókor azonban nem törhet pálcát felette, csupán a tudományos életművét értékelheti (4, 5, 7a, 8a). Ezután ismét középpajtai birtokára költözött, ahol leginkább botanikus kertje gondozásával foglalkozott. 1805-ben fiához költözött, és egészen 1814-ben bekövetkezett haláláig szinte kizárólag a botanikával töltötte idejét.

Történelemszemléletét egyértelműen az akkor bevezetett államismereti képzés alapozta meg, a források összegyűjtését és kronológiai rendezését kritikai értékeléssel egészítette ki. Törekedett az ok-okozati összefüggések logikus feltárására. A század gondolkodására jellemző „közhasznosság” szelle-

mét követve kiemelte a honismeret fontosságát: a természeti kincsek feltárásának, megismerésének és hasznosításának jelentőségét. Így érthető módon fordult a botanika, a gyógynövényismeret felé.

Történetírói munkásságának fő területe Erdély múltjának feltárása volt: gyűjtötte a levelezéseket, az országgyűlésekre vonatkozó dokumentumokat. A források feldolgozásával Erdély mindmáig egyik leghitelesebb államismereti művét írta meg. (*Transsilvania, sive Magnus Transsilvaniae Principatus* 1–2. köt. Harmadik, kéziratban maradt részét csak a huszadik század végén adták ki.)

Számos kortársához hasonlóan, általános nyelvészeti kérdések is foglalkoztatták, ennek eredményei nyomtatásban is megmaradtak. Közreműködött Pápai Páriz Ferenc latin–magyar, magyar–latin szótára Szenczi Molnár Albert és Bod Péter által kiegészített és javított változatának kiadásában is, mégpedig az *Addenda* címet viselő függelékét készítette el. Ez meglehetősen rövid – mintegy másfél oldal terjedelmű –, 110 szót tartalmazó szöveget, amely köznyelvi kifejezéseket tartalmaz, A-L betűvel kezdődőket. A kis szógyűjtemény szavai javarészt a székely nyelvjárásból valók. A folytatást, illetve a Pápai Páriz szótárában található növénynevek javításait Ráth Máttyás készülöben volt, de nyomtatásban soha meg nem jelent nagyszótárában kívánta közölni. Ez utóbbi kézírata – sok más egyébhez hasonlóan – elkallódott.

Transsilvania c. munkájában is foglalkozott nyelvészeti kérdésekkel, a magyar, székely, román, szász és cigány lakosság nyelvére vonatkozóan. 1791–92-ben behatóan kutatta a magyar és a török nyelv hasonlóságait, az esetleges rokonságát, de végül mégis a magyar nyelv finn–ugor eredete mellett tette le voksát. Számos írása jelent meg a *Magyar Hírmondóban* nyelvészeti témakörben, melyek fontos részét képezték a század utolsó harmadában lezajlott nyelvművelő, nyelvújító mozgalomnak. Történeti munkáiban megtaláljuk az általa alkotott magyar katonai szakkifejezéseket: *alkáplár* (*Gefreyte*), *dandár* (*Avand-Gárda*), *ezred* (*Regiment*), *főhadnagy* (*Obristleutenant*), *sereglet* (*Batailon*), *század* (*Compania*), *tábori kézi orvos* (*Feldscheer*) stb.

Botanikai érdeklődését minden valószínűséggel Agnethler Mihály Gottlieb (1719–1752) nagyszombeni orvos (utóbb helmstadi egyetemi tanár) keltette fel, aki maga is művelte a botanikát, több munkát írt a Linné-féle rendszertan alapján. Agnethler „elárasztotta” könyveivel erdélyi ismerőseit, illetve a könyvtárakat, feltehetően így jutott hozzá Benkő is. A másik szellemi inspiráló nagybátyja, Hermányi Dénes József, enyedi református lelkész lehetett, aki igen nagy természetbarát volt. Benkő tőle is kapott könyveket, tanulmányozhatta a kollégium elzárt herbáriumát, sőt a mikroszkópot is használhatta. A kortársak és Benkő saját feljegyzéseiből tudjuk,

hogy rendkívül élénk kapcsolatban állt a környék gyógyszerészeivel és botanizáló orvosaival. (Pataky Mihály, Incze Mihály, Bruz László, sőt Csapó József és Weszprémi István is tanácsokkal, könyvekkel látta el.) Nekik köszönhetően ismerkedett meg Erdély akkori protomedicusával, Chenot Adammal (1722–1789), amely kapcsolat kihatott a későbbi tevékenységére is. Érdekes módon arra nincs semmiféle adat, hogy a korszak egyik legkiemelkedőbb erdélyi botanikusával, Joseph Raditschnig von Lerchenfelddel (1753–1812) bármiféle összeköttetése lett volna, pedig közös barátjuk – Peter Sigerus (1759–1831) erdélyi szász gyógyszerész, botanikus – révén erre bizonyára lehetett volna módja.

Az 1770-es években – párhuzamosan a *Transsilvaniával*, annak kiegészítéséül szárván – kezdett el dolgozni Linné szellemében, és rendszere alapján, *Flora Transsilvanica* c. munkáján. Ebben az időben ismerkedett meg Chenot Adammal. Élénk levelezésük a fűvészet tudományára vonatkozott, Chenot könyveket küldött neki, számos botanikai kérdésben kikérte véleményét. 1773-ban a királyi főkormánysszék az ország valamennyi törvényhatóságát felszólította a felügyeletük alá tartozó régió természeti kincseinek, gyógynövényeinek és gyógyvizeinek szakszerű és alapos feltárására. A hivatalos körlevél a feladat elvégzésére orvosokat, sebészeket, katonai sebészeket és patikusokat kívánt mozgósítani. Benkő botanikai munkássága ekkor már ismeretes volt, a felszólításra benyújtott összeállításáról a gubernium egészségügyi tanácsa elismerően nyilatkozott.¹ Híre ment, hogy egy ideje magánelőadásokat tartott a brassói patikusok számára, megismertette őket a botanika tudományával, herbáriumokat gyűjtetett velük, sőt egy igen terjedelmes magyar nyelvű fűvészkönyvet is írt, amelyben a patikusok és más gyógynövénygyűjtők részére hasznos tanácsait foglalta össze, kiegészítve, hogy mely növények alkalmasak a gyógyításra. Ezen tényekre hivatkozva terjesztette fel az egészségügyi bizottság azt a javaslatot, hogy a privat kollégiumokat rendszeres nyári tanfolyamokká szervezzék át. Benkő életrajzírói különbözőképp írták le a történetet, a kudarcot a környezet intrikájaként tüntették fel (5, 6, 7b, 8b). Annyi bizonyos, hogy Benkő Nagyszombenben és Brassóban hajlandó lett volna a botanikai előadások rendszeres oktatási keretek között való megtartására, sőt részletes tantervet is készített *Scintilla botanica* címmel, amely sajnálatos módon – sok egyéb munkájához hasonlóan – elveszett, csak Benkő más irányú feljegyzéseiből és a kortársak megemlékezéseiből tudunk róla. Az udvari kancellária kedvezően fogadta a rendszeres tanfolyam ötletét, jóváhagyta Benkő tervezetét is annyi módosítással, hogy inkább az 1775-től már működött kolozsvári Orvos-sebészeti Tanintézetben hozzanak létre gyógyszerészeti tanszéket, és Benkő ott oktasson. Az egészségügyi tanács és Chenot is meglepődött az ajánlaton. Benkő tétovázott, hiszen családos ember lévén nem volt számára közömbös, hogy lakhelyétől távolabb vállaljon megbízatást. Végül valószínűleg Chenot

1 A benyújtott kézirat elveszett, hasonlóan több más botanikai művéhez.

szava döntött, aki úgy vélte, hogy az orvos-sebész tanintézetben orvos-tanárnak kell előadnia a kémiát és a botanikát, hasonlóan a külhoni egyetemekhez. Benkő kissé csalódottan, de azért megkönnyebbülten visszavonult, az sem volt számára elégtétel, hogy a kolozsvári tanszék sem jött akkor létre.

Bár nem vált belőle „hivatalos” tanintézeti tanár, levelezéséből és a kortársak feljegyzéseiből kiviláglik, hogy egész botanikus kört gyűjtött maga köré. Több későbbi orvos: a két Pataky, Intze Mihály, András Sámuel, Egerpataki Pál és a többiek, akikből lelkes Linné-követőt és kiváló botanikust nevelt, kísérői voltak a botanikai kirándulásokban, beszereztek, olvasták és megbeszélték a legújabb szakkönyveket.

1780-ban a *Magyar Hírmondó* november 25-ei számában, a 765–770. oldalon beszámolt Erdély flórájáról készülő művéről és a tanulmányi utaknak is felfogható botanikai kirándulásokról. Elmondta, hogy mintegy tíz éve járja fáradhatatlanul Erdélyt.

„Sokat fáradtam, megvallom tíz esztendőktől fogva, s kevés jóvödelmemhez képest magam megerőltetésemmel is költöttem utazó alkalmosságaimra, az eszméletlen hegyekenn, havasokonn és egyéb helyekenn vezető emberekre, s több efélékre, hogy kitanulhassam, és úgy írhassem le magam látásomból, minémű Fái és Fűvei teremnek Erdélynek. Bé is jártam már Hazámnak nagyobb részét ... Az erdélyi három nemzet földéin tett ilyen utaimban azon igyekeztem, hogy az ajféle füveknek, melyek az én lakásom földéin nem teremnek, vagy gyökerüket, vagy magvaikat hozzam, avagy arra hagyott jóakaróim által magamnak megküldessem, és természetem kertemben: az hol is illy móddal már a fűvek számát hatszázig felszaporítottam.”

Kertjét részben oktatási, részben gyógyászati céllal tartotta fenn.

Életrajzírói hosszasan tudósítanak a csak kortársi feljegyzésekből ismert botanikai kéziratairól, amelyek alapján minden kétséget kizáróan a XVIII. század egyik legjelentősebb erdélyi botanikusai között kell Benkő nevét említeni. Botanikai művei több szempontból is figyelmet érdemelnek. Ebben az időben már Európa-szerte ismerték és követték a természettudósok Carl von Linné osztályozási rendszerét, és alkalmazták kettős nevezéktanát. A magyar botanikai szerzők is alapelveként fogadták el munkáikban. Benkő írásainak keletkezési idejét tekintetbe véve nem fér hozzá kétség, hogy előbb szólaltatta meg Linnét magyarul, mint a többi magyar és erdélyi orvos-botanikus.

Meghökentő és egyben zseniális munka Benkő: *Téli bokréta* c. munkája, amely lelkesíti és botanikus munkásságának összefonódásából született. Halotti búcsúztató beszéd, amelyet Cserei Miklós 1777-ben elhunyt felesége, Toronyfalvi Tornyai Borbála felett, a nagyajtai unitárius templomban összegyűlt gyógyszer gyűlekezetnek „élő nyelvvél” előadott, majd nyomtatásban is közreadott (3a). Meghökentő, mert a gyógyszer gyűlekezet nyilván nem számított arra, hogy lelkészüket – a nyomtatott szöveg terjedelméből következtetve – több órás botanikai előadást tart Linné rendszerére ala-

pozva a természet csodálatos világáról, méghozzá a botanika születőben lévő magyar szaknyelvén. Zseniális, mert Linné rendszerének első magyar bemutatása, amely azonban nem nélküli a halotti beszédektől kötelezően elvárt, az elhunyt erényeinek, jámborságának bemutatását szolgáló hasonlatokat, a Szentírásban előforduló növények ismertetését sem. Jelen esetben természetesen a növények világából kiválasztott egyedek testesítik meg a vallásos ember jó tulajdonságait, az erényeket. A tíz jelképnövény, amelyből képzeletbeli bokréta köt az elhunyt dicséretére, Isten dicsőségére:

Vitéz virág (Kerti szarkaláb) *Delphinium ajacis*: hit
Télizöld (*Vinca minor*): reménység
Napranézó (katángkóró) *Cichorium Intybus*: áhitatosság
Nefelejts (*Myosotis silvatica*): megemlékezés
Éjjeli viola (*Mattiola incana*): ártatlanság
Kis ezerjófű (*Centaurium minor*): bánat
Keserűedés (*Solanum dulcamara*): békeségtűrés
Galambvirág (*Aquilegia vulgaris*): szelidség
Borostyán (*Hedera helix*): alázatosság
Nebáncsvirág (*Impatiens noli-tangere*): tiszta erkölcs
A fenti magyar virágnevek alkotója Benkő.

Az alábbi idézetben követhetjük nyomon Linné rendszerének rövid, költőinek is mondható megfogalmazásban tolmácsolt összegzését:

„Ama mások felett való tudós Fűvész Tanító, *Botanicus Professor*, Linné Károly, legelső volt, a ki a Zöldlékeny Országának (*Vegetabilis Regni*) terméseit, u.m. fáit, fűveit s a t. hasonnemű Tárírásban (*sexuale Systema*) foglalta, s mind azokat 24 Seregekre (*Classes*) osztotta. A Seregeket osztotta Rendekre (*Ordines*), nevezvén azokat nöstény tagoknak számáról u.m. a melly virágban edj a magkolomp, azt edj-nösségünek (*monogynus flos*), minémű vala a fehér Liliom: a melly terméseknek virágaiban kettő a magkolomp, azokat kétnösségüeknek (*dygiana*) ... s a.t. Továbbá mindenik Rendben van a külömb-külob-féle Nem (*Genus*), ez alatt a Faj (*Species*) és Hasonfaj (*Varietas*). Vegyük észre már azt a természeti munkát, melly szerént az hím tagotskák a nöstény részetskékkel a nemzésre öszveferkeznek... A magpor a levegőgben való mozdulások által vittetik és száll, ... a magpornak gyakorító (*fecundans*) ereje ... béereszkezik a maganyába, s ottan a magházat (*ovarium*) kikelő s szaporító magokkal tenyészti, éleszti... A kik több példákból és fundamentumoson akarják érteni ezt a fák és fűvek menyegzőjéről való tudományt, nagy gyönyörűséggel olvashatják Linné Károlynak több munkáit...” (3b).

A rendszertanban előforduló további kifejezések: *buján nősző* = flos polygam – *orozva nősző* = kryptogam – *nőshím* = hermaphrodit – *termőszár* = scapus – *tzölönk* = caulis – *magzacskó* = capsula – *elavadás* = degeneráció – *állatékos* = essentialis .

Egyéb, általa alkotott növénynevek: *boglárka* = *Ranunculus*; *citromfű* (de már használta a *méhfű*, *mézelke*, *méhek szertő fű* népies nevet is = *Melissa officinalis*; *ecetfa* = *Rhus typhina*; *gyermekláncfű* = *Taraxacum officinale*; *hóvirág* = *Galanthus nivalis*; *medvehagyma* = *Allium ursum*; *muskáti* = *Pelargonium odoratissimum*; *napraforgóvirág* = *Helianthus annuus*; *orbáncfű* = *Hypericum perforatum* stb.

De tőle származik a *fűvész*, a *fűvészet* és az *üvegház* kifejezés is.

A növénynevek gyűjtését és létrehozását, szótárak összeállítását nem hagyta abba. Korabeli, nyomtatott formában való közreadása Molnár János: *Magyar Könyvház*-ában valósult meg, 1783-ban (1a, 2a). Molnár bevezetőjéből kiderült, hogy ő kérte fel Benkőt a szószeret elkészítésére, amelyet az oktatásban használt, kéziratosszerű összeállításában is alapul vett. A bevezető utal Benkő szavaira is, amely szerint Lippait, Csapót, Páriz Pápai, de kiváltképp a saját utazásai alatt gyűjtött kifejezéseket dolgozta fel (1b).

Idézet Molnár Jánostól, a második rész bevezetőjéből:

„E' nevek össze-szedésében segítője volt Molnár Adány nevezetes Orvos Doktor: ki Brassóban végzé életét 1780-ban: minekutánna majd 20 esztendeig viselte az Orvosi hivatalt Bukaresten Havas-alföldön. Egyéb segítői Mauks Tobiás Kolosvári, nagy nevű Patikáros Úr. Weisskircher, Langedorf, és Birk Brassói patikáros Úrak.” (2b).

A szótár botanikai szakszerűségét bizonyítja, hogy nem mechanikus betűrend szerinti lista, hanem Linné rendszere szerinti csoportosításban közli a növények latin, magyar, német és francia elnevezését. A második részben annyit változtatott, hogy a német és francia elnevezés helyett a románt adta meg.

Bizonyos feldolgozások úgy tüntetik fel, mintha Veszelszki Antal elorozta volna összeállításait, Benkő nevének feltüntetése nélkül. Veszelszki saját szavai alapján próbáljunk meg igazságot tenni (9a).

„... az egész könyvet úgy rendeltem, hogy abból a régi és mostani szavainkat ... ki nem rekesztettem... Ugyanezért tetszett ... a Közép-Ajtai Benkő József úrnak nyelvünkön és szomszédinkén írt fűszeres lajstromát hozzá toldani... mert így már akárkit a növények országán keresztül-kasul elvezethet szinte azoknak lakhelyekig.” (9b).

Egyértelmű tehát, hogy Veszelszki forrásul használta fel Benkő szótárait, bevallottan alkalmazta elődje szavait. Azért sem lehet Benkő bármelyik szószeretének változatlan leközlése, legfeljebb csak a kifejezések átvétele, mivel Benkő a Linnéféle osztályozás szerint csoportosított, Veszelszki a magyar nevek mechanikus betűrendjében közölte szavait. Benkőnél a nevek sorrendje a szócikkben: latin, magyar, német elnevezés. Veszelszkinél a magyar nevezet a latin követi.

A sok nehézség és kudarc után Benkő mégsem adta fel véglegesen a *Flora Transsilvanica* megírását és nyomtatásban való közreadását, levelezéséből és személyes feljegyzéseiből tudni lehet, hogy élete végén is dolgozott a munkán. Bár Linné osztályozási rendjének volt híve és követője, az 1780-as évek végétől figyelemmel kísérte Giovanni Antonio

Scopoli rendszertanát, és aszerint módosított bizonyos fejezeteket. Hivatalos támogatást kért a könyv kinyomtatásához, a cenzori kérelemben arra hivatkozott, hogy Erdély orvosi és gazdasági haszonnal bíró növényeit előtte még senki sem gyűjtötte össze kézikönyv formában. Mivel nem érkezett érdemi válasz, Gyarmathy Sámuel tanácsára Göttingába (ma Göttingen) küldte el a kéziratot. Ekkor kapott ígéretet G. Hoffmann professzortól,² a munka megjelentetésére. Az ügy azonban itt is elakadt, a mű további sorsa ismeretlen.

Korabeli feljegyzésekből tudjuk, hogy élénk kapcsolatban állt az Erdélyi Nyelvművelő Társasággal, nem csupán nyelvészeti kérdések megvitatására, de orvos-botanika problémákkal kapcsolatban is. A Társaságnak számos orvos tagja is volt, nekik köszönhető, hogy a társaság működésében érezhetően megerősödött a természettudományos irányultság. Benkő és a Társaság együttműködése azonban nem volt harmonikus, a kortársak szerint tőlük sem kapott szellemi támogatást, könyvei kiadásában sem nyújtottak kellő segítséget.

Benkő József tevékenysége, életműve a XVIII. századi orvos-botanika értékes fejezete, nyelvészeti munkái a szakmai nyelvűvelés elvülhetetlen bizonyítékai.

IRODALOM

1. Benkő József *Nomenclatura botanica*. 1. rész. In: Molnár János *Magyar Könyv-ház*. I. szakasz. Posony, Landerer 1783: a317–432, b317–318.
2. Benkő József *Nomina vegetabilium*. In: Molnár János *Magyar Könyv-ház*. II. szakasz. Posony, Landerer 1783: a407–432, b405–406.
3. Benkő József *Téli bokréta, melyet a Szent Írásnak idvességre illatozó Virágaiból Toronyfalvi Tornyai Borbála ... temetési tisztességekor 1777 újesztendőnek 6. napján elosztott*. Nagyszében, Hochmeister, 1781: a56, b23–24.
4. Benkő Samu *Középjáratól Európáig*. In: Benkő Samu *Haladás és megmaradás. Művelődéstörténeti tanulmányok*. Budapest, Szépirodalmi Kiadó 1979:200.
5. Ernyey József *Benkő József természettudományi hagyatéka*. In: Botanika Közlemények 1932;28:1–4:56–72.
6. Gombocz Endre *A magyar botanika története*. Budapest, MTA 1936:201–202.
7. Mikó Imre *Benkő József élete és munkái*. Pest, Ráth Mór 1867:35–55.
8. Szabó György *Benkő József és Transsilvaniája*. In: Benkő József *Transsilvani specialis. Erdély földje és népe*. Ford. bev., jegyz.: Szabó György. I. köt. Bukarest, Kolozsvár, Kriterion 1999: a7–77, b12–13.
9. Veszelszki Antal *A növényplánták országából való erdei és mezői gyűjtemény, vagyis Fa- és fűszeres könyv Mellyben azoknak deák, magyar, német, Frantz, Tseh és Oláh neveik, külső, belső és köz hasznáikkal egyetemben Máthiolusból 's más több Fa- és Fűvész-Írókból a közrendű Hazafiak' kedvéért szálanként egybe-szedettek*. Pesthen, Trattner Mátyásnál és Kiss István' Nemzeti Könyv-táros boltjában, 1789. – Függelék: *Fa és fűszeres szótatoknak tartományos nevei magyar és latin nyelvben, betűrendben*. a22 sztl. I; b. Előszó. 11–12.

2 Feltehetően Georg Franz Hoffmann-ról van szó: (1760–1826) orvos-botanikus, 1792-től a göttingeni egyetem professzora, majd a botanikus kert igazgatója.